

τώρθωσεν ὁ φύσει πρὸς τὴν διάσπασιν καὶ τὰ πάθη
 ρέπων ποιητῆς νὰ συγκεντρώσῃ τὴν δημιουργικὴν του
 δύναμιν, νὰ ἐξευγενίσῃ αὐτὴν καὶ νὰ ἀναγκάσῃ τοὺς
 ἐν τῷ στήθει του δαίμονας εἰς ὑπακοήν. Διὰ διηνεκοῦς
 πνευματικῆς ἐργασίας καταντᾷ εἰς τὴν πλήρωσιν τοῦ
 πόθου πρὸς ἀπολύτρωσιν ἀπὸ τῆς στενότητος τῆς ὑπάρ-
 ξεως, ἀπὸ τοῦ ἰδίου ἐγώ, ἀπὸ τοῦ κόσμου τῶν φαινο-
 μένων :

«Νὰ ἀπολυτρώσωμε μποροῦμε

Μόνον ὅποιον ἀδικήκοπα προσπαθεῖ»

ψάλλουν τὰ πνεύματα. Καὶ ὁ γέρων πλέον Γκαῖτε
 βλέπει τὰ πάντα ὡς σύμβολα. Οἱ πόθοι του περιβάλλον-
 ται αἰγλήσσαν ἐξιδανίκευσιν, ἥτις εἶνε τὸ γνῶρισμα
 τῶν δημιουργημάτων, ὧσων ἡ πλάσις ἐπέτυχεν διὰ τῶν
 ἀοράτων χειρῶν τοῦ ἀπολύτου πνεύματος.

Η΄.

Καιρὸς εἶνε πλέον μετὰ τὰ γενικὰ ταῦτα, τὰ
 ὅποια ἐν τούτοις ἀνήκουν εἰς τὸ θέμα ὀργανικῶς,
 καὶ μετὰ τὴν εἰκόνα τῆς συνόλου προσωπικότητος
 τοῦ ποιητοῦ νὰ ἐξετάσωμεν περισσότερον συγκε-
 κριμένως τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ παραστάσεις
 καὶ πεποιθήσεις, ὑποδηλωθείσας ἤδη ἀμυδρῶς. Κρίνο-
 μεν ὁμῶς σκόπιμον νὰ προσθέσωμεν, πρὸς συμπλήρω-
 σιν τῆς περὶ τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ ἐντυπώσεως,
 ὅτι ὁ Γκαῖτε, συγκρινόμενος πρὸς τοὺς ἄλλους ἀστέ-
 ρας τῶν κλασσικῶν χρόνων τῆς Γερμανίας, ἐμφανίζε-
 ται ὡς θρησκευτικώτερος αὐτῶν. Ὅχι μόνον ἐμβα-
 θύνει περισσότερο τῶν ἄλλων εἰς τὴν φύσιν τοῦ θρη-
 σκευτικοῦ φαινομένου, ὄχι μόνον κατανοεῖ περισσότε-
 ρον τὸ ἰδιόρρυθμον τῆς θρησκευτικῆς μορφῆς τοῦ βίου

καὶ ἐκτιμᾷ ὅσον προσήκει τὴν θρησκείαν, ἀλλὰ καὶ διαπνέεται ὑπὸ τῆς πίστεως, ὅτι τόσον τὰ ἄτομα ὅσον καὶ αἱ ἱστορικαὶ περίοδοι εἶνε δημιουργικαὶ μόνον ἐφ' ὅσον εἶνε θρησκευτικαί, ἐφ' ὅσον ἐνυπάρχει ἐν αὐταῖς ἡ θρησκευτικὴ διάθεσις.

Δύο ἐκ τῶν οὐσιωδεστάτων γνωρισμάτων τοῦ γερμανικοῦ ἰδανισμοῦ εἶναι, ὡς εἶπομεν, ἡ πρὸς τὴν ἐλομέρειαν ροπὴ καὶ ἡ ἀξία τὴν ὁποίαν ἀπονέμει εἰς τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου, εἰς τὸ συναισθηματικὸν καὶ ἐκ τοῦ βάθους τῆς προσωπικότητος ἀναβλύζον, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν μονομέρειαν καὶ τὰ ξηρὰ καὶ ἄψυχα σχήματα τῆς διαφωτίσεως. Τὰ γνωρίσματα ταῦτα εἶνε κοινὰ εἰς ὅλους τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς κλασικῆς ἐποχῆς τῆς Γερμανίας. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ὅλοι δεικνύουν ἐνεργὸν ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ζητήματα καὶ τὰ σπουδαῖα προβλήματα τῆς ζωῆς καὶ ὅτι εἰς χρόνους, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ τέχνη καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐφαίνοντο κυριαρχοῦσαι μονομερῶς ἐν τῇ ψυχῇ τῶν διανοουμένων, οἱ ἄνδρες ἐκεῖνοι ἠσθάνοντο καὶ ἐκήρυττον τὸν σεβασμὸν πρὸς τὸ ὑπεραισθητόν, τὸ ἅγιον καὶ τὸ ἀνώτερον, ἐν ἄλλαις λέξεσι πρὸς τὴν θρησκείαν ἐν τῇ γενικωτέρᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως, ἐπιδράσαντες τοιοῦτοτρόπως βαθέως ἐπὶ τῆς ψυχῆς τῶν συγχρόνων των. Περὶ τῆς θρησκευτικῆς αἰσθήσεως τοῦ Γκαῖτε καὶ τῆς σημασίας, τὴν ὁποίαν ἀπέδιδε εἰς τὴν θρησκείαν, ὡμιλήσαμεν ἐν τέλει τοῦ προηγουμένου ἄρθρου. Ἰδιαιτέρας μνείας ἀξίον εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς δὲν λησμονεῖ εἰς τὸ ἐγχειρίδιον τῆς πρακτικῆς τοῦ φιλοσοφίας, τὸν Γουλιέλμον Μάϊστερ, ἐν τῷ ἐπιπέπρωτο σπαθεῖ νὰ λύσῃ τὸ πρόβλημα περὶ τοῦ τρόπου, κατὰ τὸν ἑποῖον εἶναι δυνατὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ παραμείνῃ ἄνθρωπος καὶ ἐν τῇ εἰδικεύσει, τὴν ὁποίαν ἀπαι-

τεῖ τὸ ἐπάγγελμα, χαρακτηριστικόν, λέγομεν, εἶναι
 ὅτι δὲν λησμονεῖ τὸν θρησκευτικὸν σεβασμὸν ὡς μίαν
 τῶν ἀναιγκαίων ἰδιοτήτων τοῦ νεωτέρου ἀνθρώπου,
 ὅπως δὲν λησμονεῖ καὶ τὸν ἠθικὸν περιορισμὸν καὶ τὴν
 ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν κυριαρχίαν. Ὁ σεβασμὸς μάλιστα ἐκεῖ-
 νος, ὁ σεβασμὸς πρὸς ὅ,τι εἶναι ὑπὲρ ἡμᾶς, παρ' ἡμᾶς
 καὶ ὑφ' ἡμᾶς, ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ τὴν ζωὴν δημιουρ-
 γοῦν Θεῖον, πρὸς τὴν φύσιν, τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἀν-
 θρωπίνην ψυχὴν, ἀποτελεῖ ἓν τῶν ὑπερεχόντων γνωρι-
 σμάτων τῆς φύσεως τοῦ μεγάλου ποιητοῦ. Γεννᾶται ὁ-
 μως τὸ ζήτημα ἐὰν ὁ Γκαίτε περιορίζεται εἰς τὴν γε-
 νικωτάτην καὶ ἀφηρημένην θρησκευτικότητα ἢ μήπως
 ἢ περὶ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς ἐνασχόλησις αὐτοῦ
 καὶ ἢ προσπάθεια πρὸς ἰδίαν κοσμοθεωρίαν ὠδήγησαν
 αὐτὸν εἰς θετικωτέρας θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς πεποι-
 θήσεις. Ὡς ὁ Λέσσιγγ, ὁ Χέρδερ καὶ ὁ Σίλλερ, οὕτω
 καὶ ὁ Γκαίτε δὲν συμμερίζεται τὴν κατὰ παράδοσιν εὐ-
 σέβειαν, ἀλλὰ χωρεῖ «ἀπὸ θρησκείαν» πρὸς ἰδίας ὁδοὺς,
 αἱ ὁποῖαι ὀδηγοῦν αὐτὸν εἰς τὸ αὐτὸ σημεῖον, εἰς τὸ
 ὁποῖον φθάνουν διὰ τῶν ἰδικῶν των δρόμων οἱ τρεῖς
 ἄλλοι. Κοινὴ εἰς ὅλους εἶναι ἡ μεγάλη σημασία, τὴν
 ὁποῖαν ἔχει διὰ τὴν κοσμοθεωρίαν καὶ τὸν βίον των ἡ
 φύσις. Τοῦτο ἰσχύει εἰς πολὺ μεγαλύτερον βαθμὸν
 διὰ τὸν Γκαίτε, ὅστις ἄλλως τε, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν
 Σίλλερ, ἐφθασεν εἰς θρησκείαν διὰ τῆς φύσεως. Πρὸς
 τὴν πανθεΐζουσαν εὐσέβειαν, ἡ ὁποία ἐκπηγάζει ἐκ τῆς
 διὰ τὴν ψυχὴν μεγάλης ταύτης σημασίας τῆς φύσεως,
 ὠδήγησεν ἤδη ὁ Κλόπστοκ, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ
 σύμπαν ἀποτελεῖ ἄμεσον ἀποκάλυψιν τῆς θείας μεγα-
 λειότητος. Ἐπίσης ὁ Χάμανν ἀντιλαμβάνεται ὅλα
 τὰ αἰσθητὰ ὡς πλάκα καὶ δείκτην τοῦ κοσμικοῦ ὠ-
 ρολογίου, μηχανισμὸς τοῦ ὁποίου εἶναι οἱ ἄνεμοι καὶ

οί κεραυνοί τοῦ Θεοῦ. Ἡ διὰ τῆς ἱστορίας ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ θεωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ, ὡς καὶ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ του Χέρδερ, σπουδαιοτέρα, ἀποτελοῦσα τὴν προὔ- πόθεσιν τῆς ἐνοράσεως τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ φύσει. Ἄλλὰ ἀμφότεροι ἀφίστανται πολὺ τῆς γνώμης τοῦ Ἰακώβι, ὅστις διδάσκει ὅτι ἡ φύσις ἀποκρύπτει ἀφ' ἡμῶν τὸν Θεόν. Ἰδίως ὁ Χέρδερ συνέβαλε μεγάλως εἰς τὴν διάδοσιν καὶ τὴν εἰς τὴν ἐπομένην γενεὰν μετάγγισιν τοῦ πανθεϊσμοῦ ἐκείνου, ὅστις φέρει χαρακτήρα αἰσθητικὸν καὶ ἰδεαλιστικόν. Ἄλλ' ἡ σημασία τοῦ Γκαίτε ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάδοσιν αὐτοῦ εἶναι ἀσυγκρίτως μεγαλυτέρα. Ἡ ἐνόρασις τῶν αἰωνίων συναρτήσεων τοῦ σύμπαντος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου διαισθάνεται τὴν ἄμεσον παρουσίαν τοῦ Θεοῦ, ἀνήκει εἰς τὰ ἰδιάζοντα γνωρίσματα τῆς φύσεώς του καὶ τῆς κοσμοθεωρίας του, καὶ διὰ τοῦτο διήκει δι' ἕλων τῶν θρησκευτικῶν ἐκδηλώσεων ὀλοκλήρου τοῦ βίου του. Μία καὶ ἡ αὐτὴ γραμμὴ ἐξικνεῖται ἀπὸ τῆς φυσικῆς ἐκείνης θυσίας τῶν παιδικῶν του χρόνων διὰ τῶν φυσικῶν του σπουδῶν, διὰ τῶν ὁποίων προσπαθεῖ γὰρ συλλάβῃ τὸ θεῖον, τὸν Θεόν—Φύσιν, μέχρι τῶν ἐξομολογήσεων τῆς γεροντικῆς ἡλικίας, ὅπου ὁ Χριστὸς καὶ ὁ ἥλιος τιμῶνται ἐξ ἴσου ὡς ἰσότιμοι ἀποκαλύψεις τοῦ Ὑψίστου.

«Τὶ μεγαλύτερον κέρδος μπορεῖ γὰρ ἔχῃ ὁ ἄνθρωπος
[προς

Παρὰ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ—Φύσεως στὸ
[βίον του ;»

Ἰδιὸν τῆς καλλιτεχνικῆς φύσεως εἶναι γὰρ ἀντιλαμβάνεται τὸν κόσμον ὡς καλλιτέχνημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ὕλη δὲν δύναται γὰρ χωρισθῆ τοῦ εἶδους, τῆς ἐκ τῶν ἔνδον κινούσης καὶ διαμορφούσης ἀρχῆς, τῆς ἐντελεχείας. Οὗτος εἶπε ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον παρὰ τὴν

μηχανικὴν θεωρίαν τῆς φύσεως θὰ ὑφίσταται πάντοτε καὶ ἡ ὀργανικὴ καὶ τελολογικὴ, ἡ ὁποία ὑψώθη πάλιν σήμερον εἰς ἀκμὴν διὰ μεγάλων βιολόγων, οἱ οἱ Δρίς καὶ Ράϊνκε. Ὅπισθεν τῆς ἀντιθέσεως τῶν θεωριῶν λαμβάνει πάντοτε ἡ ἀντίθεσις τῆς ψυχικῆς ὀργανώσεως. Κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον ἦτο φυσικὸν νὰ ἀντιληφθῆ τὴν φύσιν καὶ ὁ Γκαϊτε. Ὅπισω ἀπὸ πᾶσαν βλάστησιν, ἐξέλιξιν καὶ κίνησιν διαισθάνεται τὸν μυστικὸν νόμον, ἱερὸν τι αἰνίγμα, καθωρισμένον σχέδιον. Ὅπισθεν τῆς ὀρατῆς διαμορφώσεως διαβλέπει τὸν ἀόρατον διαμορφωτὴν. Ζητεῖ ἐν τῇ φύσει τὸ πνεῦμα, ὅπερ διαμορφώνει, τὴν ἐνεργοῦσαν θεότητα. Οὕτω κατὰ τὰ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἀπολύτου μεταξὺ φύσεως καὶ θεοῦ ἐνώσεως. Εἶναι γνωστοὶ οἱ στίχοι, διὰ τῶν ὁποίων ἐκφράζει τὴν συγχώνευσιν ταύτην :

«Τὶ θᾶταν ἕνας θεὸς ποῦ μόνον ἀπ' ἔξω θὰ κινεῖ
[νοῦσε

Ἐυρίζοντας τὸ σύμπαν κυκλικὰ στὸ δάκτυλό του.
Σ' αὐτὸν ἀρμόζει ἐσωτερικὰ νὰ κινῆ τὸν κόσμον,
Νὰ κλείη μέσα του τὴ φύσιν καὶ νὰ κλείεται ἀπ' αὐτήν.
Ὅστε τίποτα ἀπ' ὅ,τι ζῆ καὶ κινεῖται καὶ ὑπάρχει.
Νὰ εἶναι ξένο στὴ δύναμί του καὶ στὸ πνεῦμά του.
Χαρακτηριστικὸς ἐπίσης εἶναι ὁ διάλογος τοῦ Φάουστ μετὰ τῆς Μαργαρίτας ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐρωτήσεως τῆς κόρης, ἂν πιστεύῃ εἰς τὸν Θεόν. Ὁ Φάουστ εὐρίσκει αὐτὸν παρόντα εἰς τὴν γῆν καὶ εἰς τὸν οὐρανόν, μέσα εἰς τὰ ἄστρα καὶ εἰς τοὺς ἀγαπημένους ὀφθαλμοὺς τῆς Μαργαρίτας, ὑφαίνοντα τὸ σύμπαν πανταχοῦ, μακρὰν καὶ πλησίον κατὰ τρόπον μυστηριώδη καὶ μόνον διὰ τῆς ἐνοράσεως γνωριστόν :

«Γέμισε τὴ καρδιά ἀπ' αὐτὸ ὅσο μεγάλο κ' ἂν εἶναι.

Κι' όταν πλημμυρίσης ἀπ' τὸ μακάριο αἶσθημα,
 ὄνομασέ το ἔπως θέλης.

Πές το εὐτυχία, καρδιά, ἀγάπη, Θεό.

Δέν ἔχω ὄνομα γι' αὐτό. Ὅλα εἶναι αἶσθημα.

Τ' ὄνομα εἶναι ἦχος καὶ καπνός.

Ποῦ θαμπώνει τ' οὐρανοῦ τὸ φῶς».

Τὸν Θεὸν τοῦτον εὕρισκει ἐν τῷ κελαρύζοντι ὕδατι,
 τὸν βλέπει εἰς τὴν θύελλαν, εἰς τὸν ψίθυρον τοῦ ἀνέμου
 καὶ τὸν θροῦν τῶν φύλλων. Ὅχι ὁμως διὰ τῆς νοήσε-
 ως, ἀλλὰ διὰ τοῦ συναισθήματος, διότι ὁ θεὸς δέν εἶναι,
 κατὰ τὸν Γκαῖτε, «νοητός», ἀλλ', ὡς εἶπομεν, «αἰσθητός».
 Ἐνεκα τῆς τοιαύτης συνδέσεως θεοῦ καὶ φύσεως διαβλέ-
 πει ὁ ποιητὴς εἰς τὰς φυσικὰς δυνάμεις φιλικὰ ὄντα,
 πρόνοϊαν, ἀγάπην. Αἰσθάνεται «τὴν πνοὴν τῆς αἰωνίας
 ἀγάπης», τοῦ τὰ πάντα ἀγαπῶντος ὄντος, «τὸ ὁποῖον
 φέρει καὶ συγκρατεῖ ἡμᾶς». Ὁρμᾶ ὅπως ἐνωθῆ μετὰ
 τοῦ «Παναγάθου Πατρός», ὅπως συγχωνευθῆ πρὸς τὸν
 «Θεὸν—Φύσιν». Διαβλέπει πανταχοῦ τὴν παρουσίαν
 τῆς θεότητος, εἰς τὴν ἑαρινὴν αὐγὴν, εἰς τὴν θελκτι-
 κὴν πνοὴν τῆς ἐωθινῆς αὔρας, εἰς τὴν ἀκτὴν τοῦ ἀπε-
 ράντου ὠκεανοῦ, «τοῦ ἀφρίζοντος κυπέλλου τοῦ Ἀπεί-
 ρου». Πανταχοῦ αἰσθάνεται τὴν μακαριότητα, τὴν
 ὁποῖαν γεννᾷ «τὸ ὄν τὸ τὰ πάντα ἐξ ἑαυτοῦ παράγον».
 Διὰ τοῦτο ὄχι μόνον τονίζει ὕμνους πρὸς τὰς δυνάμεις
 τῆς φύσεως ἢ τὰς προσωποποιεῖ, ἀλλὰ καὶ γνωρίζει
 τὴν προσευχὴν ἐκείνην τὴν ἄνευ λέξεων, ἣτις ὁμως
 εἶναι καὶ διὰ τοῦτο περισσότερο θερμὴ καὶ ἀναζωπυ-
 ρώνει τὰς ἐλπίδας τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Μεθ' ὧν
 ταῦτα δέν εἶναι παράδοξον ὅτι ὁ Γκαῖτε τὸ μὲν εἶναι
 ξένος πρὸς τὴν διαρχίαν τῆς θρησκείας, τὴν διδασκα-
 λίαν περὶ ἀπολύτου ἀντιθέσεως μεταξὺ ὕλης καὶ
 πνεύματος, μεταξὺ ἐνθάδε καὶ ἐπέκεινα, ἀλλὰ καὶ πρὸς

τὸν ὕλισμόν, εἰς νέαν ζωὴν ἀνακληθέντα τότε διὰ τοῦ Χόλμπαχ, πρὸς τὴν ὤμην φυσιοκρατίαν καὶ τὴν ἐπὶ τῶν μαθηματικῶν μόνον στηριζομένην καὶ εἰς τὴν μηχανικὴν ἀντίληψιν τῆς φύσεως ὀδηγοῦσαν ἐπιστήμην. Διότι ὅλα ταῦτα ἀπογυμνῶνουν τὴν φύσιν ἀπὸ τὸν θεόν, ἐκδιώκουν τὴν ψυχὴν τῆς καὶ δεικνύουσιν ἀπλῶς τὸ ἐν αὐτῇ τυχαῖον, ἀποκρύπτοντα «τὸ κατ' ἀνάγκην», δηλαδή «ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συγκρατεῖ ἐσωτερικῶς τὸν κόσμον».

Ἐκ τῶν ἄνω εἰρημένων οὐδεμία χωρεῖ ἀμφισβόλια ὅτι ὁ Γκαίτε ἦτο πανθεϊστής, ἂν καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ προσθέσωμεν ὅτι κατὰ τὸ γῆρας μετὰ τοῦ πανθεϊσμοῦ τοῦ τούτου συνεδύασε θεϊστικὰ στοιχεῖα. Ἄλλὰ χαρακτηρίζοντες τὸν θρησκευτικὸν τύπον, εἰς τὸν ὁποῖον ἀνήκε, διὰ μιᾶς λέξεως, δὲν ἐξαντλοῦμεν διὰ τοῦτο καὶ τὸ θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῆς ψυχῆς του. Εἰς τὴν λέξιν περιοριζόμενοι, θὰ διεισδύομεν τὸν κίνδυνον νὰ συγκαταριθμηθῶμεν καὶ ἡμεῖς μετὰ τῶν «βερολινέζων εὐσεβῶν», οἵτινες κατηγοροῦν τὸν ποιητὴν ὡς πανθεϊστήν, φρονοῦντες ὅτι διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἐξήντλουν τὸ περιεχόμενον ἐκεῖνο τῆς ψυχῆς του. Διότι ὁ ὅρος πανθεϊσμός ἐν τῇ αὐστηρᾷ τῆς λέξεως ἐννοία λαμβανόμενος, δὲν περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῷ ὅλον τὸν πλοῦτον τῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸν θρησκευτικὸν βίον τοῦ Γκαίτε. Εἶναι λοιπὸν ἐν πρώτοις ἀνάγκη νὰ διακρίνωμεν τὸν πανθεϊσμόν ὡς θρησκείαν καὶ ὡς κοσμοθεωρίαν εἰς τὰ εἶδη του. Ταῦτα εἶναι λογοκρατικός, αἰσθητικός καὶ ἐξελικτικός πανθεϊσμός. Ὁ πρῶτος πηγάζει κυρίως ἐκ τῆς λογικῆς ἐνεργείας τῆς ψυχῆς καὶ πειρᾶται νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἢ πίστις θεωρεῖ πράξεις τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀποτελέσματα δυνάμεως ἐνοικούσης ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ τοιοῦτος

πανθεϊσμός ὁρμάται ἀπὸ μιᾶς ἀρνήσεως τῆς προσωπικότητος τοῦ Θεοῦ καὶ διαπιστώνει ὅτι τὸν κόσμον διέπουν αἰώνιοι καὶ ἀδιάσπαστοι νόμοι. Τὸ συναίσθημα ἐλλείπει παντελῶς· ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν φύσιν αὐτοῦ ὁ πανθεϊσμός οὗτος εἶναι σειρά κρίσεων καὶ συλλογισμῶν, ἀποκλείει πᾶσαν προσωπικὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν οὕτω θεωρούμενον Θεόν—Κόσμον. Πρὸς τὸν πανθεϊσμὸν τοῦτον εἶναι ἐντελῶς ξένος ὁ ποιητής. Ὁ ἰδιόκός του πανθεϊσμός δὲν εἶναι φιλοσοφικὸν δόγμα, ἀλλ' ὑπόθεσις τῆς καρδίας του. "Ὅπισθεν τῶν φαινομένων βλέπει, ὡς ἤδη εἶπομεν, δυνάμεις συγγενεῖς πρὸς τὴν ψυχὴν του, ὁ δὲ νόμος τῆς φύσεως δὲν εἶναι δι' αὐτὸν ψυχρὰ τις ἀλήθεια, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ψυχὴ τοῦ κόσμου, ὁ «Κύριος», πρὸς τὸν ὅποιον ψάλλει ὕμνους, τὸ ἀόρατον καὶ ἀγαπητὸν "Ὄν. Ὁ πανθεϊσμός του συνδέεται μετὰ τοῦ συναισθήματος τῆς προσωπικῆς σχέσεως πρὸς τὸ ὡς ἀγαθὸν θεωρούμενον Σύμπαν. Διὰ τοῦτο ἀπὸ τοῦ πανθεϊσμοῦ τοῦ Γκαίτε δὲν λείπει ἡ πίστις εἰς Θεῖαν Πρόνοιαν. Ὁ Φάουστ εὐχαριστεῖ τὸ πνεῦμα τῆς γῆς, διότι ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ὄλα, ὅσα ἐζήτησε παρ' αὐτοῦ. Αὐτὰ τὰ «ὄλα» εἶναι ἡ Φύσις· δι' αὐτῆς λαμβάνει ὁ Φάουστ ὄλα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια γεμίζουν τὴν ψυχὴν του περιχόμενον, τὴν ἀγάπην, τὴν αὐτογνωσίαν, τὴν δημιουργικὴν δύναμιν. Ὅταν εἶδε τὴν καρδίαν τῆς φύσεως, ἠσθάνθη ὅτι ἦτο καρδία ἐνὸς φίλου. Ἀκόμη περισσότερο· ἀνεγνώρισεν ὅτι εἶναι καρδία μητρικὴ καὶ συνησθάνθη τὸ ἄπειρον πλῆθος τῶν πλασμάτων τῆς ὡς ἀδελφούς του. Καὶ ὅταν μαίνεται ἡ θύελλά της, ὅταν συνθλώνται τὰ δένδρα καὶ κατακυλίονται εἰς ὄγκοι τῶν βουνῶν, ἀποκαλύπτεται εἰς τὸν ἄνθρωπον ἡ ψυχὴ του· συγαισθάνεται μυστικὰ θαύματα βαθειὰ στὸ στήθος του.

Μὲ τὸ ἀπλωμα τοῦ ἀργυροῦ φάντου πέπλου τῆς σελήνης ἐπάνω εἰς τὴν γῆν παρελαύνουν πρὸ τῆς ψυχῆς του ὀμιχλώδη πνεύματα, τὰ ὁποῖα τὸν προκαλοῦν νὰ τὰ ἐμψυχώσῃ. Καὶ μὴ νομίσῃ τις ὅτι ταῦτα εἶναι ποιητικὸν ἀπλῶς ἔνδυμα. «Ὅμιλῶ πάντοτε σοβαρῶς δι' ἄλλα, ὅσα ἀφοροῦν τοὺς μεγάλους, αἰωνίους νόμους τῆς φύσεως», γράφει εἰς τὸν Κνέμπελ. Οἱ νόμοι δὲ οὔτοι δὲν εἶναι, ὡς εἴπομεν, δημιουργήματα λογικῆς ἀφαιρέσεως διὰ τὸν ποιητὴν. «Ἄφ' ὅτου ἤσθάνθην τὴν δύναμιν τῆς λέξεως «στήθος» καὶ τῆς λέξεως «πραπίδες» (γράφει εἰς τὸν Χέρδερ), ἠνοιχθὴ ἕνας νέος κόσμος μέσα μου. Δυστυχισμένος ὁ ἄνθρωπος, διὰ τὸν ὁποῖον τὸ πᾶν εἶναι ἡ κεφαλή». Δὲν εἶναι λοιπὸν, ὡς ἐσημειώσαμεν, παράδοξον ὅτι ὁ Γκαῖτε γνωρίζει τὴν προσευχὴν, τὸ φλέγον καὶ εὐτυχίαν πληροῦν τὴν σύναλον ὑπαρξίν συναίσθημα τῆς στιγμῆς, τὸν ἰδικὸν του τρόπον τῆς προσευχῆς, ὅπως γράφει πρὸς τὸν Μποασσερέ. Μεθ' ἄλλα ταῦτα εἶναι εὐνόητος ἡ ἀποστροφὴ τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν ὕλισμὸν καὶ πρὸς τὴν ἀποξένωσιν τῆς φύσεως ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ἐκφράζεται διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν εὐσεδιστῶν περὶ διαφθορᾶς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἢ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Ἰακώβι «Περὶ τῶν θείων πραγμάτων καὶ τῆς ἀποκαλύψεώς των», ὅπου ὁ φιλόσοφος ἐκεῖνος ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ φύσις ἀποκρύπτει τὸν Θεόν. Ὁ πανθεισμός του εἶναι αἰσθητικὸς καὶ ἐξελικτικὸς· διὰ τοῦτο καὶ ἡ στενὴ συγγένεια πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Σέλλιγγ, ἡ ὁποία ὀφείλεται κατὰ πολὺ εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἔργων καὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ ποιητοῦ. Προβάλλων ἑαυτὸν εἰς τὴν φύσιν καὶ τὰ φαινόμενα αὐτῆς, ἐπανευρίσκει ἐν αὐτοῖς δυνάμεις ψυχικὰς, ζωοποιούσας ἐκ τῶν ἔνδον καὶ κινούσας εἰς ἐξέλιξιν, συγγενεῖς

πρὸς τὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι διέπουν τὴν ἱστορικὴν κίνησιν. Ὁ πανθεϊσμός δὲ οὗτος συμφωνεῖ πρὸς τὴν κεντρικὴν ροπὴν τῆς ἐποχῆς, τὴν ροπὴν πρὸς τὴν ἐνδοκοσμικὴν, τὴν ἔμμονον εὐσέβειαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑπερδατικὴν ἀντίληψιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μεταξὺ τοῦ Ἐκθάρδα καὶ Ἐπέκεινα ἀντίθεσιν. Ἐν τούτοις κατὰ τὴν τελευταίαν περίοδον τοῦ βίου του ἀνέμιξεν ὁ Γκαίτε θεϊστικὰ στοιχεῖα μετὰ τοῦ πανθεϊσμοῦ τούτου, μεταστὰς ἐν μέρει ἀπὸ τοῦ «πανθεϊσμοῦ τοῦ φυσιοδίφου» καὶ τοῦ «πολυθεϊσμοῦ τοῦ καλλιτέχνου» εἰς τὸν μονοθεϊστικὸν θεϊσμόν τῆς ἠθικῆς προσωπικότητος, εἰς τὴν σύνθεσιν τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ ὑπὸ χριστιανικὴν ἐννοίαν ἀνθρωπισμοῦ, τῆς πανθεϊστικῆς λατρείας τῆς Φύσεως καὶ τῆς θεϊστικῆς πίστεως εἰς τὸν ἠθικὸν προσορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ κοσμοθεωρία του αὐτοῦ, ἡ πίστις εἰς τὴν ἔνθεον φύσιν, ἡ ἐνδοκοσμικὴ αὐτῆ θρησκεία εἶναι «ἡ μεγάλη ὁμολογία, τῆς ὁποίας ἀποσπάσματα μόνον «εἶναι ὄλα του τὰ ποιητικὰ δημιουργήματα, ὡς ὁ ἴδιος λέγει. Ὁ γνωρίζων τὴν ὁμολογίαν ταύτην γνωρίζει τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητοῦ, ἐκ τῆς ὁποίας μόνον εἶνε δυνατὸν νὰ κατανοηθοῦν τὰ «ἀποσπάσματα» ἐκεῖνα. Καὶ διὰ νὰ τελειώσωμεν τὰ περὶ τοῦ πανθεϊσμοῦ τοῦ Γκαίτε, συνοψίζομεν ὅσα περὶ αὐτοῦ εἶπομεν. Ὁ ποιητὴς διαβλέπει ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῆς φύσεως τὴν ἐνότητα, ὡς ἀληθῆς καλλιτέχνης, τὴν θεῖαν τάξιν, τὸν μυστικὸν νόμον, τὸν Θεόν. Εἰς τὴν γνῶσιν ὁμοῦς ταύτην δὲν φθάνει διὰ θεωρητικῶν σκέψεων οὔτε δι' ἐμπειρικῶν μόνον παρατηρήσεων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς του πείρας καὶ διὰ τῆς ἐνοράσεως. «Μὲ πόσῃν εὐχαρίστησιν, γράφει εἰς τὰς «Ἐξομολογήσεις μιᾶς ὥρας ψυχῆς», ἔβλεπα τώρα εἰς τὴν φύσιν τὸν Θεόν, τὸν ὁποῖον ἔφερα εἰς τὴν

καρδίαν μου !» Οί λόγοι οὔτοι δεικνύουν ἤδη τὴν διαφορὰν τῆς κοσμοθεωρίας αὐτοῦ ἀπὸ τῆς τοῦ Σπινόζα. Οἱ δρόμοι των, παρ' ὄλην τὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν τοῦ μεγάλου φιλοσόφου, εἶναι ἀντίθετοι. Ὁ Σπινόζας χωρεῖ ἀπὸ τῆς ιδέας τοῦ Θεοῦ εἰς τὴν γνῶσιν τῶν καθ' ἕκαστον, ὁ Goethe ἀπὸ τῆς γνώσεως τῶν καθ' ἕκαστον εἰς τὸν θεόν. Δι' ἐκεῖνον εἶναι μαθηματικὸν ἀξίωμα, τὸ ὕψιστον καὶ περιέχον ἐν ἑαυτῷ ὅλα τὰ ἄλλα, διὰ τὸν Goethe τὸναντίον ὁ θεὸς εἶναι ὑπόθεσις τῆς καρδίας, διὰ τῆς ὁποίας γνωρίζει αὐτὸν ὑπάρχοντα καὶ ἐν τῇ φύσει. Ἡ τελευταία τέλος αὕτη ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν ὀργανικὸν καὶ ζῶν ἔλον, εἶναι καλλιτέχνημα, ἔνωσιν βλῆς καὶ εἰδούς, εἶναι γνωριστὴ διὰ τῆς αἰσθητικῆς συμπαθείας, ἐν ᾧ διὰ τὸν Σπινόζαν εἶναι ψυχραὶ σχέσεις καὶ συνεξαρτήσεις, *more mathematico* θεωρούμεναι, τὰς ὁποίας ἀδυνατεῖ νὰ ἐμψυχώσῃ ἐν τούτοις ἡ βαθειὰ του καὶ θερμὴ θρησκευτικότης.

Πρὸς τὴν κοσμοθεωρίαν ταύτην τοῦ Γκαῖτε ἄμεσον ἔχει σχέσιν ὁ μέγας αὐτοῦ σεβασμὸς πρὸς τὴν γυναῖκα, καὶ δὴ ὡς μητέρα. Ἐν τῷ ἰδανικῷ τῆς γυναικὸς ἡ μήτηρ καὶ ἡ μητρότης διαδραματίζει δι' αὐτὸν σπουδαιότατον καὶ ἱερώτατον μέρος. Τὸ μυστήριον τῆς συλλήψεως καὶ τῆς γεννήσεως ἐμβάλλει αὐτὸν εἰς ἔκπληξιν καὶ εἰς κατάνυξιν. Ἡ γυνή—μήτηρ εἶναι δι' αὐτὸν σύμβολον καὶ ἀποκάλυψις τῆς ἐν τῷ Θεῷ περιλαμβανομένης καὶ τῆς θεότητος ἐμπεφορημένης φύσεως. Ἐκ τῆς ἐκ τῶν ἔνδον ἀντιλήψεως ἐκείνης τῆς φύσεως, πολὺ δὲ περισσότερον ἐκ τῆς πίστεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀγαθότητα καὶ τὴν πρόνοιαν τῶν δυνάμεων τοῦ Θεοῦ—Φύσεως, ἐξηγεῖται καὶ ἡ βαθεῖα πίστις τοῦ Γκαῖτε εἰς τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Τὴν πεποίθησιν ταύτην στηρίζει ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς διατηρήσεως τῆς ἐνεργείας. Τὸ πνεῦμα ἡμῶν, λέγει

εἰς τὸν Ἐκκερμχην, εἶναι τι ἀφ᾿ἑαυτοῦ, ὁμοιάζον πρὸς τὸν ἥλιον, ὃ ὁποῖος φαίνεται μὲν ὅτι δύνει, ἀλλ' ὅμως ἐξακολουθεῖ ἐκπέμπων τὰς ἀκτῖνάς του. Ὅταν ἐξακολουθῶ γὰρ ἰδῶ καὶ γὰρ ἐργάζωμαι ἀόκνως, εἶναι ὑποχρεωμένη ἡ Φύσις γὰρ μοῦ παράσχη ἄλλην τιὰ μορφὴν ὑπάρξεως, ἢ ἢ παροῦσα δὲν εἶναι πλέον εἰς θέσιν γὰρ συγκρατήσῃ τὸ πνευμά μου. Κατὰ τὴν κηδεῖαν τοῦ Βείλαντ ἐξαγγέλλει ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν γὰρ γίνῃ λόγος περὶ ἀφανισμοῦ ψυχικῶν δυνάμεων τόσον εὐγενῶν καὶ τόσον μεγάλων ἐν τῇ Φύσει. Διότι δὲν δαπανᾷ αὕτη τόσον ἀσώτως τὰ κεφάλαιά της. Ἐν πάσει περιπτώσει θὰ ἦτο δύσκολον εἰς ἄνδρα, ὅστις τόσον ἐνεβάθυνεν εἰς τὸ μυστήριον τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ὁποίου ὀλόκληρος ὁ βίος ἦτο διαρκῆς προσπάθεια πρὸς ἀποτελεσιν καὶ τελείωσιν αὐτῆς, γὰρ πιστεύσῃ ὅτι θὰ ἠφανίζετο αὕτη μετὰ τοῦ σώματος. Τοῦτο θὰ ἐσήμαινε γὰρ ἀπαρνηθῆ ὁ ποιητῆς τὴν ὑψίστην ἀξίαν, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισεν ἐπὶ τῆς γῆς, τὴν ἀξίαν τοῦ ὁλομεροῦς, πλουσίου καὶ ἐνιαίου ἐσωτερικοῦ κόσμου. Δὲν λέγει που ὅτι:

«Ἐπίσθη εὐτυχία τοῦ ἄνητοῦ
εἶναι μόνον ἡ προσωπικότης»;

Θ'

Εἰς τὸ δεύτερον γνῶρισμα τοῦ Γκαίτε ὡς θρησκευτικῆς προσωπικότητος δὲν δίδεται συνήθως προσοχή. Ὁ περιορισμός, τὸν ὁποῖον αὐτὸς ἑ ἴδιος ὑπέβαλεν εἰς τὸν ἑαυτόν του, ἢ διαρκῆς πάλη πρὸς ὑπερνίκησιν ἑαυτοῦ, ἢ ἄρνησις τῶν ἀγαθῶν τῆς ζωῆς χάριν τῆς ζωῆς, παρορᾶται κατὰ κανόνα ἐντελῶς. Ὁ λόγος συνίσταται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ Γκαίτε, ὅστις ὠρμήθη ἀπὸ τῆς εὐδαιμονιστικῆς ἀντιλήψεως τῆς ζωῆς, θεωρεῖται